

Громадянське суспільство та народовладдя в сучасній Україні

Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України та Київський інститут східної лінгвістики і права за участю редакцій журналів „Політичний менеджмент” і „Віче” провели методологічний семінар „Громадянське суспільство та народовладдя в сучасній Україні”. На обговорення було винесено проблеми: яким критеріям має задовольняти суспільство, щоб його можна було кваліфікувати як громадянське; співвідношення суспільства і держави; вірогідні сценарії розвитку громадянського суспільства і народовладдя в Україні.

З доповідями на семінарі виступили завідуючий відділом теоретичних і прикладних проблем політології Інституту політичних і етнонаціональних досліджень доктор філософських наук **Фелікс Рудич** („Громадянське суспільство та народовладдя: методологічний контекст”) та головний науковий співробітник Інституту член-кореспондент НАН України **Микола Михальченко** („Методологічні проблеми дослідження взаємодії соціально-правової держави і громадянського суспільства”).

Як зазначив професор **Фелікс Рудич**, винесена на обговорення проблема є не тільки об’ємною, а й надзвичайно складною, комплексною. Комплексність полягає в тому, що при вирішенні її так чи інакше порушується низка ключових питань. Зокрема таких, як співвідношення суспільства і державної влади, прав і обов’язків громадян перед державою та обов’язків держави перед громадянами; правового регулювання суспільних відносин; діяльності політичних партій і громадських організацій; місця та ролі засобів масової інформації.

У цьому контексті є цілком логічним зацікавлення проблемою вчених-політологів – як зарубіжних, так і вітчизняних.

Історія політичної думки свідчить про багатоманітність підходів теоретичного розвитку проблеми громадянського суспільства, та, за великим рахунком, їх можна звести до двох. Перший: громадянське суспільство – це особлива позадержавна сфера соціуму. Другий: громадянське суспільство розглядається як відповідний вид соціуму, ідентифікується з державою, взятою в цілому.

На думку професора Ф. Рудича, у методологічному контексті

продуктивним є такий підхід. Громадянське суспільство є основою держави. Його становлення відбувається в тісному зв'язку з становленням її як правової, соціальної, демократичної. Громадянське суспільство – це суспільство зрілих громадян із високим рівнем економічної, соціальної, духовної, політичної культури, яке спільно з державою утворює розвинені правові відносини. Громадянське суспільство – це суспільство вільних громадян. Воно вільне від держави, але взаємодіє з нею заради загального блага. Сутність громадянського суспільства полягає у забезпеченні законних прав людини. Особа в ньому здобуває гарантоване право вільного вибору тих чи інших форм економічного і політичного буття, ідеології, світогляду, а також можливість вільно висловлювати свої думки, погляди. На межі XX і XXI століть така ідея в методологічному контексті стає панівною.

Що стосується України, то доповідач бачить кілька сценаріїв розвитку в ній громадянського суспільства.

I. Згортання громадянського суспільства і реставрація в якомусь вигляді тоталітарного режиму.

II. Консервація на тривалий час існуючого стану речей і, відповідно, авторитарних методів управління.

III. Поступовий, еволюційний розвиток і зміцнення громадянського суспільства.

Останній сценарій вчений вважає найвірогіднішим. Хоча й не виключає можливості двох інших.

Поступ громадянського суспільства в нашій країні залежить від розв'язання чималої кількості непростих проблем. Одна з них – удосконалення відносин між державою і суспільством, владою і громадянами. За роки незалежності в Україні не вдалося створити умов, за яких більшість громадян відчувала б себе активними суб'єктами політики. Влада, говорить доповідач, є однією з фундаментальних засад суспільства. Але до владних структур знахабніло лізе кримінальна і напівкримінальна корумпована буржуазія. Люди, працьовиті, енергійні, високої культури та інтелекту, які переймаються честю і благом країни, залишилися без правової підтримки і належної винагороди за сумлінну працю. У принизливому становищі опинилися інтелігенція, робітники, сільські трудівники. Це негативно позначається на довірі громадян до органів влади.

Головним ресурсом демократичної влади є не нагромадження речей, грошей, земель, а високорозвинене матеріальне і духовне виробництво. Пекуча проблема – формування ефективних соціальних відносин, які б забезпечували економічну свободу особистості і зростання потужного середнього класу – основи громадянського суспільства.

За таких умов роль держави в розвитку громадянського суспільства зростає. Самі його інститути потребують сильної державної влади, яка б

створювала правові, політичні, організаційні умови для їх існування, виступила гарантом їх функціонування. Простежується тенденція взаємозближення і взаємопроникнення громадянського суспільства і владних структур: держава невпинно поширює свої повноваження в соціальній сфері, а громадянське суспільство активно впливає на функціонування політичної системи.

Професор **Микола Михальченко**, також відзначивши посилення уваги науковців до взаємодії держави і громадянського суспільства, зауважив, що нині на перший план висувається проблема визначення методологічних підходів дослідження цих питань. Необхідно чітко окреслити категоріально-понятійний апарат, за допомогою якого досліджується соціально-правова держава, громадянське суспільство та їх взаємодія.

У дослідженнях соціально-правової держави основний каркас категорій і понять визначені: держава, влада, соціальна держава, правова держава, конституціоналізм, парламент, уряд, президент, закон, декларація, об'єкт і суб'єкт політики тощо. З громадянським суспільством ситуація складніша. Це поняття не завжди окреслює предмет дослідження. Політологи різних країн дають сутнісно різні його визначення.

Вчений звернув увагу, що в останні п'ятнадцять років науковці широко обговорюють питання, якою повинна бути сучасна держава і яким має бути громадянське суспільство. Дехто вважає, що держава має бути слабкою, а громадянське суспільство – сильним. Популярні також тези, що держава має бути сильною, особливо в перехідний період, а громадянське суспільство нехай поволі еволюціонує. Останнім часом все більш підтримується положення, що держава і громадянське суспільство не повинні бути ні слабкими, ні сильними, а ефективними.

На думку доповідача, щоб держава існувала як ефективна соціальна організація, в суспільстві має діяти система домовленостей різних соціальних верств, груп, сил (частково закріплених у конституції і законах) щодо спільних соціальних цілей, здійснення окремих соціальних функцій. І тут виникає проблема розмежування цих функцій і цілей між державою, громадянським суспільством і особою (громадянином). Кожен із суб'єктів спільного соціального організму – суспільства повинен ретельно дотримуватися своїх прав і обов'язків та виконувати свої соціальні функції. Цей процес спонукає різні соціальні (економічні, політичні, ідеологічні) структури пристосовуватися одна до одної, враховувати різницю у поглядах. Взаємне пристосування – необхідний елемент ефективно діючої соціальної організації. Внутрішньополітичні ідеологічні орієнтації соціальних сил і лідерів, якщо вони домовляються з кардинальних проблем, можуть стати стабілізаторами держави і гармонізувати її взаємодію з інститутами громадянського суспільства.

В Україні, зазначає М. Михальченко, побутує кілька підходів до визначення громадянського суспільства: а) недержавний сектор

економіки, сфери політичного і духовного життя; б) сукупність громадських об'єднань і організацій; в) опозиційні, напівопозиційні та нейтральні до влади соціальні сили. В усіх цих визначеннях є сильні й слабкі сторони. Але доповідач категорично відкидає як деструктивну позицію: „В Україні громадянського суспільства немає”. Такі твердження, вважає він, свідчать про політичну та юридичну неосвіченість.

Громадянські суспільства найчастіше узагальнено поділяють на два типи – американо-англійський та континентально-європейський. В Україні, на думку М. Михальченка, використовується переважно континентально-європейська модель. Така ж тенденція простежується і в інших постсоціалістичних країнах Європи. Вона уявляється досить ефективним інструментом стримування держави в нестабільній ситуації.

Вирішення проблем модернізації суспільства і держави, зокрема в соціально-правовій і гуманістичній сферах, у сферах економіки і політики, заявив доповідач, неможливе без розробки й реалізації концепції взаємовідносин держави і громадянина, держави та інститутів громадянського суспільства.

В дискусії, що розгорнулася після виголошення доповіді, першою взяла слово доктор політичних наук **Ірина Кресіна**. Вона погодилася, що в середовищі вчених-політологів немає єдності в тлумаченні поняття „громадянське суспільство”. І найгостріше питання – чи є держава його складовою? Професор І. Кресіна вважає: якщо громадянське суспільство відокремити від держави і визнати його формою реалізації тільки приватного інтересу, як пропонують деякі дослідники, то втрачають сенс будь-які дискусії стосовно участі громадян у здійсненні державної влади, ухваленні важливих політичних рішень – тобто стосовно питань народовладдя, його суб'єктів та меж їх політико-правової діяльності. Якщо ж визнати державу складовою громадянського суспільства як результат його діяльності, то цілком коректно говорити про народовладдя як систему демократичних процедур і механізмів участі громадян у прийнятті політичних рішень, закріплених на рівні державної влади.

Основною формою виявлення суспільних настроїв і важливим чинником впливу на суспільне життя є громадська думка. Вона дістає виявлення через такі інститути безпосередньої демократії, як всенародні обговорення, колективні та індивідуальні звернення громадян, народні ініціативи, петиції тощо. Однак у нас і досі не всі ці інститути дістали правове закріплення. А тому одним з найважливіших напрямків розвитку українського законодавства є прийняття відповідних законів та інших нормативних актів, які сприяли б адекватній та якомога повнішій інституціоналізації громадської думки, а відтак і розширенню сфери громадянського суспільства.

Провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України **Олександр Дергачов**

зосередив увагу на проблемі критеріїв оцінки рівня демократичності держави, в першу чергу – на її позанаукових оцінках. Побуває кілька варіантів розуміння демократії і практичного ставлення до її вимог: кланово-олігархічний, чиновницький та комуністичний. Вони користуються здебільш однаковими аргументами, посилаючись на національну специфіку та суверенне право тлумачити принципові питання на власний розсуд, щодо яких, тим часом, існують загально визнані судження. Якщо додати до цього низьку самокритичність, бажання видавати бажане за дійсне, спроби звести все до формальностей, навіть до декорацій, та ще й прагнення подбати про власний імідж, а „по дорозі” запламувати конкурентів, то матимемо пояснення поширеного у нас сприйняття зарубіжних оцінок наших суспільно-політичних процесів і стану нашої демократії.

На переконання О. Дергачова, звернення політологів до строго наукового визначення критеріїв та методики оцінки рівня демократії має вирішити крім суто наукової ще й інші проблеми, а саме: заповнити лакуни знання про демократичний устрій і нівелювати свідомі спроби підмінити поняття, заплутати ситуацію і дискредитувати демократію як таку. В суто практичному плані це може слугувати й оптимізації як внутрішньої, так і зовнішньої політики, якщо вони справді базуються на європейському виборі. Універсалізація засад внутрішнього життя в Європі дедалі тісніше поєднує можливості пратнерства з моделлю національного розвитку і стає основою вирішення питань міжнародної безпеки та поглиблення співпраці. Отже, реальне зближення з об'єднаною Європою перетворюється для нас на нагальну потребу, ігнорування якої означатиме ізоляцію та маргіналізацію країни.

Кожна країна, що розвивається демократичним шляхом, зазначає О. Дергачов, виробляє власну форму демократії, яка відповідає її особливостям і задовольняє її потреби. Проте очевидно, що уточнювати і розвивати демократичні принципи можна лише в режимі реальної демократичної практики. Але в Україні така практика „трапляється лише епізодично, анклавно і не виходить на національний рівень. Україна ще не готова безпосередньо долучитися до захисту і розвитку демократії. Більше того, їй ще належить витримати екзамен на здатність утвердити демократію. При цьому звернення до наробок світової, передусім європейської цивілізації є неминучим”.

Доктор політичних наук **Галина Щедрова** має оптимістичніший погляд на сучасні українські реалії. Вона вважає, що, попри всі суперечності трансформаційного періоду, в Україні формування громадянського суспільства спостерігається в усіх сферах життя. Політико-правову його основу створює політичний плюралізм, демократичне законодавство. З прийняттям 1996 року Конституції розпочався якісно новий період у розвитку суспільства й держави. В Основному Законі закладено підвалини

не тільки нинішніх, але й майбутніх перетворень. Становлення громадянського суспільства проявляється у формуванні його інститутів – політичних партій, громадських організацій, груп інтересів, органів місцевого самоврядування, недержавних ЗМІ тощо. Однак на сьогодні ці інститути ще не стали фундаментом для проведення назрілих змін, бо не набули достатнього досвіду роботи в умовах демократії, а значна частина їх учасників ще не позбулася тоталітарної свідомості. Такі обставини пригальмовують трансформаційні процеси.

Проблемі подолання політичного відчуження як передумови формування громадянського суспільства присвятила свій виступ кандидат політичних наук **Галина Зеленько**. На її думку, наша специфіка така: 1) проблема формування громадянського суспільства постала перед Україною тоді, як на Заході такі суспільства давно сформувалися й успішно діють; 2) формування інститутів громадянського суспільства набуває характеру „відвойовування” громадськими організаціями і політичними партіями певних сфер компетенції у державі; 3) Україна активно залучається до процесів глобалізації, а в цих умовах роль держави як арбітра об’єктивно зростає; 4) в країні посилюється соціальна диференціація, відтак виникає необхідність державного регулювання суспільно-політичних та економічних процесів. Отже, „наше суспільство має виконати завдання, які ніби суперечать одне одному: відвоювати численні повноваження у державі, щоб набути рис громадянського, зберігаючи при цьому регуляторні повноваження держави”.

Г. Зеленько, як і інші учасники дискусії, вважає, що такі складні завдання виконати непросто – насамперед тому, що у нас „кволі” політичні партії та громадські організації, хоч їх налічується дуже багато. Так, членами партій є тільки два відсотки населення. Причому партчленство часто формальне. Психологічно, за своїми інтересами та орієнтаціями, насиченістю життя політичними контактами партійці мало чим відрізняються від пасивної частини населення. Спостерігається свідоме відсторонення громадян від політичних дій. Вони не відчують власної причетності чи можливості контролю за рішеннями владних органів. Відтак громадянське суспільство стає категорією віртуальною.

І все ж, на думку Г. Зеленько, ситуація не безнадійна. Політичне відчуження подолати можна. Для цього слід використати, зокрема, ресурси інституційної та процедурної адаптації. Процес формування громадянського суспільства та інтеракції держави має відбуватися синхронно. В ідеалі громадянське суспільство ніхто не будує, воно розвивається самостійно. Однак у перехідних суспільствах немає ні часу, ні засобів, аби чекати, що все станеться самоплином. Якщо в Україні цей процес набуде характеру реалізації науково виваженої і обґрунтованої політики, а не звичайного компромісу політичних сил, досить часто спрямованого на задоволення корпоративних інтересів, тоді

спостерігатимемо формування механізмів суспільного саморозвитку.

Чи не кожен учасник семінару так чи інакше торкався ролі засобів масової інформації в розвитку громадянського суспільства. Кандидат історичних наук **Юрій Ганжуров** присвятив цій проблемі свій виступ цілком. Формування громадянського суспільства, зазначив він, передбачає законодавче забезпечення інституту незалежної преси, посилення ролі ЗМІ в структуризації основних складових громадянського суспільства, зокрема в підвищенні політичної культури громадян, формуванні цивілізаційної системи цінностей і норм суспільної моралі.

В громадянському суспільстві ЗМІ діють, „як колючки на тілі політичної влади” (Дж. Кін); „комунікативна влада створює систему доказів, яку в демократичній правовій державі адміністративна влада навряд чи наважиться ігнорувати” (Ю. Хабермас). Це – на Заході. У нас же преса, на переконання Ю. Ганжура, „умовно незалежна”. „Контент-аналіз формально вільних від впливу владних структур каналів масової комунікації доводить їх заангажованість, залежність від недержавних суб’єктів, чий інтереси часто-густо не співпадають з гуманістичними цінностями демократичного суспільства”.

ЗМІ, як відомо, вважаються, і не без підстав, „четвертою владою”. Але така норма ніяк не закріплена законодавчо. Йдеться не про права, обов’язки та відповідальність журналіста – вони так або інакше зафіксовані в законодавстві. Маються на увазі, наголошує вчений, правові межі журналістики як „четвертої влади”, межі її „владних повноважень” у суспільстві, у відносинах з громадянами, державними та недержавними інститутами, неінституційовними структурами та численними підсистемами суспільства.

Церква як інститут громадянського суспільства – тема повідомлення доктора політичних наук **Миколи Рибачука**. Релігійні доктрини та релігійні інститути, зазначив професор, безпосередньо впливають на політичні процеси в будь-якій сучасній країні. Тим часом взаємодія Церкви з суспільством – явище складніше, ніж її взаємодія з державою.

Роль Церкви в процесі становлення громадянського суспільства в Україні досить амбівалентна. З одного боку, фіксується значне збільшення кількості релігійних організацій, розширення зон їх присутності в різних соціальних сферах, поглиблення діалогу з суспільством, змінюється парадигма державно-церковних відносин – від доброзичливого співіснування до взаємозацікавленого партнерства. З іншого боку, в умовах загальносвітового процесу секуляризації в Україні спостерігається послаблення впливу церкви на віруючих і суспільство. Міжправославний розкол, напружені стосунки православних церков з римо-католицькою, греко-католицькою та протестантськими церквами заважає громадянському і етнічному консенсусу. Церковно-релігійна компонента вносить конфліктність у соціальну взаємодію громадян.

Необхідні цілеспрямовані науково-теоретичні дослідження спеціалістів гуманітарного профілю проблем відносин Церкви і громадянського суспільства, підтримка державою розробок стратегії і тактики такої взаємодії, робить висновок М. Рибачук.

Кандидат політичних наук **Лариса Кочубей** привернула увагу учасників семінару до ролі виборчих технологій та демократичності самих виборів як індикатора розвиненості громадянського суспільства. В ситуації (а у нас вона вже склалася), коли виборець вважає, що його голос нічого не вартий, марно говорити про перспективи розбудови громадянського суспільства. Механізмами залучення населення до активної участі у виборчих процесах мають бути, поряд з іншими, й такі, як подолання абсентеїзму і такої протестної форми поведінки на виборах, як голосування „проти всіх”, а також обов’язкового виконання депутатами передвиборчих обіцянок.

Учасники семінару в ході обговорення гострих сьогочасних проблем не раз апелювали до авторитету видатних вчених минулого, зверталися до досвіду старих часів. Зокрема, з інтересом було заслухано повідомлення старшого викладача Сумської філії Міжрегіональної академії управління персоналом **Валентини Опанасюк** „Інститути народовладдя в добу Хмельниччини”.

В роботі семінару взяли участь і зарубіжні гості – працівники посольства Лівійської Джамахірії, вчені з цієї країни та лівійські студенти, що навчаються в Києві. Українські вчені з інтересом заслухали виступ заступника Надзвичайного і Повноважного Посла Лівії в Україні **Фурджані Абдуссалама**, який розповів про проголошений лідером цієї країни Муаммаром Каддафі шлях побудови суспільства прямої демократії, принципи якої викладені в його „Зеленій книзі”.

Матеріали методологічного семінару „Громадянське суспільство та народовладдя в сучасній Україні” будуть оприлюднені у „Наукових записках Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України”.